

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ: ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

Досліджено особливості перехідного періоду в країнах, які виникли після розпаду СРСР. Встановлено, що трансформаційні процеси на пострадянському просторі і в країнах, т.зв. «третьої хвилі» демократизації, мають спільні риси. Однак, як виявилось, перевірені часом моделі політичної трансформації, що пройшла в країнах стабільної демократії, в більшості пострадянських держав не вдалося відтворити. Проаналізовано негативні фактори пострадянського перехідного періоду, які стали причиною затяжного характеру політичних трансформацій у більшості нових країн, що виникли на теренах СРСР (за винятком країн Прибалтики).

Ключові слова: трансформація, демократизація, «третья хвиля» демократизації, демократичний транзит, політичний режим, політична система.

Фортельний І.П. Трансформационные процессы на постсоветском пространстве: особенности переходного периода

Исследованы особенности переходного периода в странах образованных после распада СССР. Доказано, что трансформационные процессы на постсоветском пространстве и в странах так называемой «третьей волны» демократизации имеют общие черты. Однако проверенные временем модели политической трансформации, которая прошла в странах стабильной демократии, в большинстве постсоветских государств не удалось воспроизвести. Проанализированы негативные факторы постсоветского переходного периода, которые стали причиной затяжного характера политических трансформаций в большинстве из образовавшихся на территории Советского Союза государств (за исключением разве что стран Прибалтики).

Ключевые слова: трансформация, демократизация, «третья волна» демократизации, демократический транзит, политический режим, политическая система.

Fortelnu Igor.

This paper investigates the features of transition of the countries formed after the collapse of the USSR. It was established that the transformation processes of democratization in post-Soviet countries and in the countries of the so-called "third wave" have common features. As it turned out, the time-tested model of political transformation that took place in the countries of stable democracy in the most post-Soviet states couldn't be reproduced. Analyzed the main negative factors which the cause of protracted political transformations in the most established on the territory of the Soviet Union countries (except maybe the Baltic States).

Key words: transformation, democratization, "third wave" of democratization, democratic transit, political regime, political system.

Політичні зміни, що розпочалися в 90-х рр. минулого століття в країнах, утворених на теренах колишнього СРСР, і які спочатку розвивалися у вигляді руху по лінійній траєкторії у напрямі розбудови демократії, призвели до вкрай цікавих і несподіваних наслідків. Частині країн, зокрема країнам Прибалтики, вдалося відносно швидко і успішно досягнути цієї мети, інші розчарувалися у демократичному устрої, що призвело до встановлення антидемократичних режимів (Туркменістан, Узбекистан, Казахстан, Білорусь, Киргизстан, Таджикистан,

Росія), треті і досі знаходяться на шляху розбудови демократії (Грузія, Азербайджан, Вірменія, Молдова, Україна). Однак, поки що важко передбачити, коли завершиться цей процес і які він принесе результати. Отож, враховуючи складність і непередбачуваність, з якою відбуваються трансформаційні процеси в пострадянських країнах, важливо з'ясувати: у чому ж полягає специфіка переходу до демократії на пострадянському просторі?

Ключовим аргументом, який відіграє важливу роль у розумінні сутності пострадянського переходу є те, що вихідною точкою політичної трансформації був тоталітарний режим, від якого перехід до демократії на відмінну від авторитарного режиму, здійснюється в більш складних і менш «вигідних» умовах. Посттоталітарний характер політичного транзиту пострадянських держав привів до того, що, в порівнянні з рядом інших транзитних країн світу, демократичні перетворення в них відбувалися в найбільш радикальній і драматичній формі. У той же час специфіка даних процесів за багатьма параметрами схожа з особливостями політичної трансформації країн, т.зв. «третьої хвилі» демократизації.

Поняття «третьої хвилі» демократизації, як і загалом «хвиль» у науковий обіг увів американський вчений С. Хантінгтон, спробувавши у однойменній праці «Третя хвиля. Демократизація в кінці XX століття»¹ дати оцінку процесам переходу, понад тридцять країн від недемократичних до демократичних політичних режимів впродовж 1974-1990 рр. У праці наголошено, що для успішної демократизації країни важливим є попередній демократичний досвід, який мав місце у відносно недалекому минулому, а також наявність внутрішніх умов, сприятливих для її розбудови. До них С. Хантінгтон відносить «високий рівень економічного добробуту, що призводить до більш широкого поширення грамотності, освіти і урбанізації, створення потужнішого середнього класу, розвитку цінностей і настроїв, сприятливих для демократії»².

Вчений відмітив, що сам час переходу країни до демократії в межах третьої хвилі може вказувати на фактори, що впливають на демократичну консолідацію в даній країні. Країни, які почали перехід до демократії раніше, в основному мали на те свої внутрішні причини. Зовнішні впливи (іноземні уряди й інші актори, які, самі будучи демократичними, схвалюють існування демократичних режимів в інших країнах, і здатні чинити на них вплив), та ефект «снігової кулі» (демонстраційний ефект, здійснений першими переходами до демократії в третю хвилю і посилений засобами міжнародної комунікації, що стимулював наступні спроби зміни режиму в інших країнах і давав для них зразки), як причини демократизації мали більше значення для країн, що здійснили цей перехід пізніше. Тож гіпотеза, що внутрішні причини, характерні головним чином для раннього транзиту, могли бути сприятливішими для демократичної консолідації, ніж зовнішні впливи, які грали велику роль при пізнішому транзиті – справедлива³. Пострадянські суспільства якраз і відносяться до групи країн «пізнього транзиту» третьої хвилі демократизації.

Крах СРСР і утворення на його теренах нових незалежних держав та їх рух у напрямі розбудови демократії став не лише несподіванкою для міжнародного співтовариства, яке, попри внутрішні проблеми та кризи в СРСР, все ж вірило, що цій наддержаві ще деякий час вдасться зберігатися, а й для населення новоутворених держав. Переворот організований правлячою верхівкою СРСР і М. Горбачовим, який призвів до його загибелі, та стрімка лібералізація політичних систем нових незалежних держав, більшість з яких не мала попереднього демократичного досвіду, викликали спочатку схвальну реакцію, а згодом бурхливе невдоволен-

ня і зневіру в ідеал майбутнього демократичного устрою у населення, в якого виник т.зв. «транзитний шок» від масштабних соціальних проблем і ностальгії за минулим режимом.

Перехідний період у країнах пострадянського простору має ряд специфічних рис, які відрізняють його від перехідних процесів в інших посткомуністичних країнах. Перша з них та, що модернізація політичних систем пострадянських країн проходила у дещо іншому культурному, економічному і геополітичному середовищі. Дана обставина спонукала зарубіжних дослідників заявити, що невдачі демократичних перетворень у пострадянських країнах пояснюються їх нездатністю відтворити ті вдалі і перевірені часом моделі політичної трансформації, які пройшли у країнах стабільної демократії. Закономірним поясненням цього є невідповідність західних моделей ліберальної демократії культурно-історичним, соціально-політичним і економічним реаліям більшості нових країн.

Так, російський політолог А. Рябов вважає, що загалом можна вести мову про три типи посткомуністичних трансформацій. Перший тип – це шлях, який пройшли країни ЦСЄ і Балтії. Він характеризувався глибиною одночасних політичних та економічних реформ. Інший тип – далекосхідний, який пройшли дві країни: Китай та В'єтнам. Його особливістю є збереження колишньої політичної системи при досить радикальних соціально-економічних реформах. Третій тип – пострадянський, який характеризується початком політичних реформ при сильному відставанні економічних реформ. Згодом все ж була здійснена спроба, хоча й не в усіх країнах, які відносяться до даного типу, зробити потужний стрибок в економічних реформах, однак в результаті цього через декілька років наступила стагнація як в політичній, так і економічній сфері, що затягнулася до кінця 90-х рр. ХХ ст.⁴

Характер суспільно-політичних трансформацій на пострадянському просторі свідчить, що еталони західної демократії не можуть бути просто засвоєні «новими демократіями», які виникають у незахідних цивілізаціях. Наслідком запозичення західних моделей і спроби пристосування їх до реалій трансформаційного періоду країн пострадянського простору стало встановлення т.зв. «гібридних» політичних режимів. Ознаками таких режимів, на думку деяких російських дослідників (В.Я. Гельмана, А.Ф. Іванова, С.В. Устименка та ін.), є:

- інституціональний дефіцит (в умовах розмитих правил політичної гри зберігається ймовірність того, що ці правила будуть несподівано змінені);
- протиріччя між демократичною організацією, структурою і авторитарним змістом функціонування влади;
- гіпертрофія виконавчих органів влади (особливо інституту президента) в умовах режимної консолідації та дезінтегрованого суспільства;
- імітаційний характер функціонування фасадних політичних інститутів (імітація стабільності/нестабільності);
- непрозорість механізмів прийняття політичних рішень у державному апараті, недостатній розвиток механізмів громадського та правового контролю⁵.

Водночас жодна з країн СНД не може бути охарактеризована як більш-менш близька до розбудови «консолідованої демократії». У політичному розвитку цих держав досить тісно переплітаються авторитарні, тоталітарні та демократичні тенденції. Успішне функціонування таких «гібридних» режимів, на нашу думку, буде продовжуватися ще досить тривалий час. Однак, крім «гібридних» режимів, в деяких країнах пострадянського табору невдалі спроби реалізації західних трансформаційних моделей призвели до встановлення таких політичних режимів, які можна віднести до розряду явно авторитарних чи тоталітарних. Зазвичай

стійкість таких режимів досить низька. Продовжуючи спиратися на авторитарні або тоталітарні методи управління, вони можуть зазнати краху найближчим часом чи під впливом «внутрішнього», чи «зовнішнього» тиску, який при необхідності буде здійснюватися на них з боку світових центрів впливу.

Наступною особливістю пострадянського переходу є зтяжний характер політичних трансформацій у більшості з новоутворених держав (за винятком країн Прибалтики). В умовах відсутності будь-яких основ ринкової економіки, як важливої передумови для утвердження демократії – пріоритетність проведення ліберальних реформ ні у кого не викликала сумнівів. Однак, на практиці, політичний транзит не зміг отримати прискорення у сфері реформування через відсутність історично сформованих демократичних традицій і досвіду функціонування демократичних інститутів. Неабияким гальмівним чинником була і нова еліта, яка прийшла до влади в країнах пострадянського табору. Як виявилось, вона була не такою ж і новою та складалася з осіб, які займали керівні посади в апараті радянської тоталітарної системи, а після її розвалу заявили про свою прихильність до загальнолюдських цінностей і демократичного шляху розвитку.

З перших днів еліта проголосила курс на демократизацію життя суспільства і проведення ринкових перетворень в економіці. Однак результати перетворень, проведених її представниками, насправді не виходили за рамки встановлених «гібридних» режимів. Як наслідок, вони стали по-різному вибудовувати стратегію лібералізації та демократизації своїх країн. В окремих країнах реформи були обмежені формальним законодавчим закріпленням в суспільстві ліберальних і демократичних інститутів. На практиці ж у цих країнах дані інститути майже не розвивались. Тому в їх політичній трансформації авторитарні чи тоталітарні тенденції явно переважають над демократичними. В інших пострадянських країнах реальний розвиток отримали насамперед ліберальні реформи. Однак, провівши їх, правлячі еліти не поспішали продовжувати широкомасштабні демократичні реформи.

Водночас за роки ліберальних реформ у них сформувалися досить потужний бізнес-клас і середній клас власників. Паралельно з цим в країнах йде процес становлення реальної внутрішньо-системної опозиції й інститутів громадянського суспільства. Всі вони поступово так чи інакше починають грати певну роль у розвитку політичних процесів, виражаючи свою зацікавленість у прискоренні темпів проведення демократичних реформ. Під впливом цих процесів правлячі еліти все більше починають відчувати «внутрішній» тиск, спрямований на їх підштовхування до проведення демократичних перетворень. І для того, щоб цей процес не набув форсованих темпів, які можуть негативно вплинути на стійкість діючих «гібридних» режимів, правлячі еліти починають усвідомлювати необхідність переходу до реальної конструктивної співпраці з системною опозицією, що набирає силу.

Процес трансформації політичних систем пострадянських країн характеризується і втручанням впливових зовнішньополітичних акторів. Ряд великих економічно і політично потужних країн далекого зарубіжжя використовують ситуацію політичної трансформації з метою прощтовхування своїх економічних і геополітичних інтересів та отримання певних дивідендів у різних регіонах пострадянського простору. Спроби тиску здійснюються в трьох основних напрямках: економічному, геополітичному й інформаційному. За таких умов політична трансформація пострадянських країн у більш-менш явній формі починає здійснюватися за сценарієм «зовнішнього конструювання». Нерідко це викликає негативну реакцію з боку національних еліт. Однак, як і у випадку з іншими транзитними

країнами світу, протистояння тієї чи іншої країни пострадянського простору цьому процесу прямо пропорційно насамперед її геополітичному розташуванню та економічному потенціалу розвитку.

Вагомою перешкодою на шляху трансформації політичних систем країн пострадянського табору стало також те, що на теренах СРСР у прихованій формі існували значні міжетнічні проблеми. Крах радянської тоталітарної системи призвів до того, що всі ці проблеми впливли назовні у вигляді міжетнічних протиріч і конфліктів у різних регіонах пострадянського простору.

Значною мірою це було пов'язано зі значним зростанням національної самосвідомості ряду етносів, з поширенням ідеї суверенізації, прагненням до одержання власної державності та іноді чисто територіальними суперечностями. Будучи поліетнічними державами, пострадянські країни, на додаток до інших труднощів політичного транзиту, були вимушені вирішувати і міжетнічні проблеми, які, як правило, загострюються у ході реформ. У переважній більшості випадків вони були тісно пов'язані з прагненням окремих етнічних груп тим чи іншим чином знайти свою національно-державну ідентичність. Як констатує один з російських дослідників А. Мігранян, у ряді країн СНД, в яких реформи у політичній та економічній сферах проводилися без вирішення проблем національно-державного устрою, політична модернізація супроводжувалась серйозними соціальними катаклізмами⁶.

Політична трансформація держав пострадянського простору зумовлюється також тим, що практично всі вони переживають процес т.зв. «потрійної трансформації», який розгортається паралельно в трьох основних напрямках: перехід від традиціоналістського суспільства до сучасного, заснованого на ліберальних принципах; відродження і розбудова національної державності; трансформація планової економіки в ринкову. Такого роду потрійна трансформація пострадянських насамперед центральноазійських, країн зумовлена тим, що практично у всіх із них, за виключенням Росії, не було трьох основних типів структурних передумов демократії, якими є, на думку відомого російського транзитолога А. Мельвіля, наступні: по-перше, набуття національної єдності та ідентичності; по-друге, досягнення досить високого рівня економічного розвитку і, по-третє, масове поширення таких культурних норм і цінностей, які припускають визнання демократичних принципів, довіру до основних політичних інститутів, міжособистісну довіру, почуття громадянськості та інші⁷. При цьому дані структурні передумови зумовлені впливом тих чи інших об'єктивних суспільних процесів, а не суб'єктивними намірами і діями учасників політичного процесу.

Іншими словами, нинішня потрійна трансформація країн колишнього пострадянського простору обумовлена тим, що до початку системних реформ вони не мали достатнього досвіду встановлення класичних демократичних інститутів і у зв'язку з цим політичні реформи в них були розпочаті практично з нуля. Можливо, саме ця обставина неминуче зумовила нестійкий характер нових демократій у країнах пострадянського простору, а тому складність періоду політичної трансформації в пострадянських країнах можна пояснити незрілістю вказаних передумов.

Досить значимою перешкодою для прискореного проведення демократичних перетворень у пострадянських країнах стала глибока соціально-економічна криза початку 90-х рр., наслідком якої став розвал промисловості, гіперінфляція, різке зниження життєвого рівня населення. Не останню роль в уповільненні політичного транзиту на пострадянському просторі, як вважає німецький дослідник Е. Мач-

кув, відіграла також відсутність у колишніх радянських республіках реального громадянського суспільства. У зв'язку з цим одним із завдань системної трансформації пострадянських країн стає створення сприятливих умов для формування, інституціоналізації і затвердження автономних політичних і соціальних гравців, покликаних представляти стійкі структури громадянського суспільства⁸.

Підводячи підсумки, слід відзначити, що перевірені часом моделі політичної трансформації, яка пройшла в країнах стабільної демократії, в більшості пострадянських держав не вдалося відтворити. Однак, цьому є низка закономірних пояснень: тип переходу, який здійснювався напряму від тоталітарного до демократичного режиму, оминувши стадію авторитаризму; невідповідність західних моделей ліберальної демократії культурно-історичним, соціально-політичним і економічним реаліям більшості пострадянських країн; спроби втручання в перехідні процеси впливових зовнішньополітичних акторів, що стали причиною негативних настроїв в середовищі національних еліт; поліетнічність пострадянських країн, яка стала причиною виникнення міжетнічних конфліктів; низький рівень політичної культури населення, відсутність сформованого громадянського суспільства; глибока соціально-економічна криза, яка охопила більшість пострадянських країн на початковій стадії переходу. Її наслідками стали розвал промисловості, гіперінфляція, різке зниження життєвого рівня населення. Вплив цих негативних факторів став причиною затяжного характеру політичних трансформацій у більшості нових країн СРСР (за винятком країн Прибалтики).

Таким чином, результати демократизації того чи іншого пострадянського суспільства зумовлюються його цивілізаційними особливостями. В одній країні вони проявляються досить яскраво, в іншій – у латентній формі. Тому при аналізі процесу політичної трансформації пострадянських країн необхідно враховувати максимально можливу кількість факторів демократизації в їх суспільствах. У цілому ж деякі із зазначених специфічних особливостей демократизації на пострадянському просторі в тій чи іншій мірі характерні для процесів політичної трансформації багатьох країн т.зв. «третьої хвилі» демократизації.

1. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / Хантингтон С. / пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 368 с.
2. Там же. – С. 120. 3. Там само. – С. 295. 4. Рябов А. Особенности трансформации / Рябов А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.respublika-kaz.info/news/politics/4975/> 5. Гельман В.Я. Постсоветские политические трансформации. наброски к теории / В.Я. Гельман // Полис. – 2001. – № 1. – С. 15-30; Гельман В.Я. Политические диффузии в условиях пространственно гибридного режима: институциональное строительство и выборы мэров в городах России / В.Я. Гельман // Полис. – 2007. – № 6. – С. 86-109; Третий электоральный цикл в России / под ред. В.Я. Гельмана. – СПб.: Изд-во Европейского университета, 2007. – 294 с.; Гельман В.Я. Из огня да в полымя?: (динамика постсоветских режимов в сравнительной перспективе) / В.Я. Гельман // Полис. – 2007. – № 2. – С. 81-108.; Иванов, А.Ф. Самодержавная демократия: дуалистический характер российского государственного устройства / А.Ф. Иванов, С.В. Устименко // Полис. – 2007. – № 6. – С. 56-67. 6. Мигранян А. Перестройка как попытка трансформации тоталитарной империи / А. Мигранян // Россия в поисках идентичности. – М., 1997. – С. 197. 7. Мельвиль А. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Мельвиль // Полис. – 1998. – № 2. – С. 13. 8. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепция, периодизация / Е. Мачкув // Полис. – 2000. – № 4. – С. 51.